

Huzur Derslerine Katılan Karşlı Âlimler

ALPARSLAN KARTAL^a

Öz

Osmanlı Devleti'nde muhâdarâ kültürünün bir devamı olarak yapıla gelen mûtâd tefsir derslerinin h. 1172'de (m. 1759) Sultan III. Mustafa tarafından muayyen kurallara bağlanarak devletin resmî ve sürekli bir uygulaması haline getirilmesi ve İstanbul'da ikamet eden meşhur âlimlerin davet edilmesi ile teşekkül eden yüksek ilmî derslere Huzûr-u Hümayûn ya da Huzûr Dersleri denilmiştir. Padişahın huzurunda yapılan bu derslerde Anadolu'nun ve Osmanlı coğrafyasının farklı bölgelerinden İstanbul'a gelerek temayüz eden ilmî şahsiyetler ilmî mübahesede bulunur ve dersler münazaralı bir usulle müzakere edilirdi.

Osmanlı coğrafyasının muhtelif vilayetlerinden gelerek İstanbul'a yerleşen âlimler memleketlerinin nisbelerini taşımaya devam etmişler; derslere katılanların isimlerinin yazıldığı defterlere bu şekilde kaydedilmişlerdir. Bu çalışmada derslere katılanların tutulduğu kayıtlardan yola çıkarak Karsî nisbesine sahip Karşlı âlimler tespit edilmeye çalışılmıştır. Tespit edilen âlimlerin hangi yıllarda hangi derslere ne oranda girdiği ortaya konulmuştur. Osmanlı'daki en itibarlı ilmî sohbet halkası olarak kabul edilen Huzur Dersleri'ne katılan Karşlı âlimleri tespit etmek suretiyle Kars'ın ve Karşlı âlimlerin o dönemki ilmî hayatta tanınırlığına dair bir kanaatin teşekkülü sağlanacaktır.

Anahtar Kavramlar: Huzur Dersleri, Osmanlı İmparatorluğu, Karşlı âlimler.

Karsian Scholars Participating in Huzur Courses

Abstract

The usual tafsir lessons, which were made as a continuation of the Muhadarâ culture in the Ottoman Empire, were tied to certain rules by Sultan III. Mustafa in 1172/1759 and became an official and continuous practice of the state. Huzûr-u Hümayûn or Huzûr Courses was called as the high science courses formed with the invitation of famous scholars residing in Istanbul. In these lessons built in the presence of the Sultan, scholars who came to Istanbul from different regions of Anatolia and Ottoman geography were found in scholarly evaluations, and the lessons were negotiated in a manner that was well thought out.

The scholars who came from various provinces of the Ottoman geography and settled in Istanbul continued to carry the nomads of their countries; the books in which the names of the participants of the classes are written are recorded in this way. In this study, attempts were made to identify Karsian scholars who have Karsî cadres from the records

^a Yrd. Doç. Dr., Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Bölümü Hadis Anabilim Dalı
[kartalalparslan@hotmail.com]

of the names of the participants. It has been determined in which years the determined scholars entered which classes and how often. By establishing the Karsian scholars participating in the Huzur Courses, which is considered as the most prestigious scholarly conversation circle in the Ottoman Empire, a consensus on the recognition of Kars and Karsian scholars in the scientific life of that period will be ensured.

Key Words: Huzur Courses, Ottoman Empire, Karsian scholars.

Giriş

Osmanlı Devleti, hem hüküm sürdüğü coğrafyadaki kadim kültürlerden etkilenmiş hem de diğer kültürleri etkilemiştir. Osmanlı Medeniyeti siyaset, edebiyat, sanat, bilim vb. alanlarda kendine has uslûbunu oluşturmuş ve buna uygun ürünler meydana getirmiştir. Büyük medeniyetler, kendilerine özgü bir uslûp ve uygulamalar geliştirmişlerdir.

Osmanlı padişahları ve devlet rüesası kuruluş döneminden başlayarak, mirasını Türkiye Cumhuriyeti'ne devretmesine kadar geçen sürede ilme önem vermiş; ulema sınıfını ayrıcalıklı bir konumda değerlendirmişlerdir. Osmanlı padişahlarının küçüklüklerinden itibaren yoğun bir ilim tedarikatından geçme durumunda olmaları ve devirlerinin en seçkin âlimlerinden istifade etmeleri bu olgunun en önemli amillerindendir.

İslam devlet geleneğinde padişah veya devlet rüesası huzurunda ilmî müzakereler ve derslerin yapılması eski bir gelenektir. Bu alanla ilgili karşımıza çıkan ilk kavram *muhâdarâdîr*.¹

Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminden yıkılışına kadar, muhadarâ kültürünün bir devamı ve yansıması olarak *mûtâd tefsir dersleri* yapılmıştır. Ramazan'da ağırlık kazanan bu sohbetler için muayyen kurallar bulunmamaktaydı. Bu dersler, padişahın ve devlet rüesasının riyasetinde farklı zaman ve mekanlarda icra edilmiştir. Osmanlı padişahlarından Sultan III. Mustafa Han (1757-1774) bu güzel adeti resmîleştirilmiş ve muayyen kurallara bağlamıştır. *Huzur Dersleri*²(*Huzûr-u Humâyûn Dersleri*) adı verilen bu uygulama 1759'dan 1924'e inkıtaya uğramaksızın yaklaşık 165 sene icra edilmiştir.³

¹ Sözlükte "bir topluluğun huzurunda bilgi ve birikimlerini aktarmak, onlarla ilmî tartışmada bulunmak" gibi mânalara gelen muhadara kelimesinin çoğulu olan muhadarât, terim olarak başkasına ait sözlerden muhataba veya okuyucuya uygun alıntılar halinde aktarmalar yapmayı ve bu nitelikteki sözleri toplayan edebî eser türünü ifade eder. Bu türe muhadara adının verilmesinin sebebi, bunun, ileri gelen devlet ricâliyle büyük âlimlerin huzurunda düzenlenen meclislerde karşılıklı soru-cevap şeklinde sohbet ve tartışmalar halinde başlamış olmasıdır. İki âlim arasında gerçekleşen sohbet ve münakaşalar belli bir tarihten itibaren derlenerek kitap haline getirilmiş, bu eserler de muhadarât veya mecâlis adıyla anılmıştır. (Hüseyin Yazıcı, "Muhâdarat", DİA, İstanbul, 2005, XXX/391-92.)

² Huzur Dersleri ile ilgili ayrıntılı bilgi edinebilmek için şu kaynaklara bakılabilir: Ebu'l-Ûlâ Mardin, *Huzur Dersleri I-III*, DİB Yayınları, Ankara, 2017; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Huzur Dersleri", Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı, Ankara, 1965, s. 215-22; Semiha Omay, *Huzur Dersleri ile İlgili Konuşmalar*, İstanbul, 1965; Mehmed Emin, "Huzur-i Hümayun Dersleri", *Sebilü'r-Reşad*, İstanbul, 26 Haziran 1335, cilt: XVII, sayı: 425-6, s. 75-7; Mehmed Zeki Pakalın, "Huzur-i Hümayun Dersleri", *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*, s. 74 (29 Haziran 1918), s. 816-819; Mustafa Sabri, "Huzur-i Hümayun Dersleri", *Beyanü'l-Hak*, İstanbul, 29 Eylül 1324, cilt: 1, sayı: 2, s. 3-6; Mehmet İpşirli, "Huzur Dersleri", DİA, İstanbul, 1998; XVIII/441-444; Erol Özbilgen, "Huzur Dersleri", Osmanlı Ansiklopedisi, İz Yayıncılık, İstanbul, 1996, s. 116-117; Süheyl Ünver, *Bir Ramazan Binbir İstanbul*, Kitabevi, İstanbul, 1997, s. 29 vd.; Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Milli Eğitim Bakanlığı Devlet Kitapları, 1971, I/862

³ İpşirli, a.g.e; XVIII/441-444

Bu çalışmada Huzur Dersleri'ne katılan Karşı âlimlerin kimler olduğu, ne zaman bu derslere katıldıkları tespit edilecektir. Bu âlimlerin hayatları hakkında kaynaklarda bize ulaşan bilgiler derlenecektir. Bu şekilde Kars şehrinin yetiştirmiş olduğu ve Osmanlı Devleti'nin en yüksek ilmî derslerine katılma şerefi kazanan âlimler zikredilerek Kars vilayetinin Osmanlı ilim hayatındaki yerine dair bir perspektif ortaya konulmuş olacaktır. Huzur derslerine Karşı âlimlerden kimlerin katıldığı ve diğer ayrıntılar hususunda Ebu'l-Ûlâ Mardin'in *Huzur Dersleri* adlı çalışması temel kaynağımız olmuştur.⁴ Tespit edilen âlimlerin hayatlarıyla ilgili bilgilere ulaşmak amacıyla Osmanlı dönemi âlimlerinin hayatlarını anlatan kitaplar taranmıştır.

I. Huzur Derslerinin Tanımı ve Husûsiyetleri

Muhadarâ kültürünün Osmanlı Devleti'nin kuruluş ve yükseliş dönemlerindeki yansımaları mütad tefsir dersleridir. Mütad tefsir derslerinin muayyen kurallara bağlanarak süreklilik arz edecek bir şekilde Huzûr Dersleri namıyla resmiyet kazanması ise Sultan III. Mustafa Han (1757-1774) zamanında olmuştur. Bu süreci şu şekilde ifade edebiliriz:

Muhadarâ → Mütad Tefsir Dersleri → Huzur Dersleri

1. Tanımı:

Huzur dersleri ile ilgili Ebu'l-Ûlâ Mardin'in tarifi şu şekildedir:

*"Huzur dersi tabiri, Hicrî 1172 Ramazanı'ndan itibaren her sene Osmanlı padişahının huzuriyle muayyen mütebahhir ve İslam diniyle mütedeyyin zatlardan tereküp etmek üzere Ramazan günleri sarayda mün'akit ilmî mecliste Kadı Beyzâvî Tefsiri'ni münazaralı tarzda tedrisi ifade etmek üzere kullanılan bir ıstılahtır."*⁵

Mardin'in bu tarifini daha da genişleten Kara ise Huzur dersini şöyle tanımlamıştır:

"Padişahın huzurunda/katında yapılan dersler" anlamlarına gelen Huzur Dersi, h. 1136 yılında Sadrazam Damad İbrahim Paşa ile Sadaret makamının uhdesinde başlayan ve h. 1172 Ramazan'ından itibaren Sultan III. Mustafa'nın fermanıyla Saltanat makamıyla resmileşen, binış merasimi sonrası Osmanlı padişahının hazır bulunmasıyla, Şeyhulislam tarafından seçilen ve Padişah tarafından onaylanan yetkin ulemadan müteşekkil bir heyet tarafından her yıl Ramazan'ın belirli günlerinde padişahça tayin edilen mekanlarda gerçekleştirilen ilmi mecliste Kadı Beyzavi tefsirinin münazaralı tarzda tedrisinin yapıldığı ilmî toplantı için kullanılan bir terimdir."

Mardin ve Kara'ya ait bu tarifler Huzûr Dersleri ile ilgili birçok esas muhtevîdir. Ramazan günlerinde yapılan bu derslerin en az 8 gün yapılma şartı da tariflere eklenseydi daha kâmil bir tanımlama yapılmış olurdu.

⁴ "Huzur derslerinin mahiyetini, tarihçesini, yapılışını, mukarrir ve muhatapların seçimlerini ve isimlerini araştıran Ebul'Ulâ Mardin, çalışmasını önce üç geniş makale halinde İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası'nda 1950-1951 yıllarında yayımlamış, daha sonra bu yazılarını Huzur Dersleri adıyla kitap haline getirmiştir (İstanbul 1951). Huzur dersi hocalarının mazhar oldukları ihsanlar ve mâruz kaldıkları cezalar, bu derslerin yapıldığı yerler, mukarrir ve muhatapların hal tercümeleleri, ders ve icâzetnâme örnekleri, menkıbeler ve bazı eklerden oluşan II ve III. ciltleri ise İsmet Sungurbey 1966'da ikisi bir arada olmak üzere neşretmiştir." (İpşirli, a.g.e, s. 443) Baskısı tükenmiş olan bu eseri, 2017 yılında Diyanet İşleri Başkanlığı yeniden basarak umumun istifadesine sunmuştur.

⁵ Mardin, *Huzur Dersleri*, I/15.

2. Husûsiyetleri:

Yukarıdaki tanımda da belirtildiği üzere Huzur Dersleri'nin bazı kuralları vardır ki bunlar aşağıda açıklanacaktır. Huzur derslerinin husûsiyetlerini belirtmeden önce Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş döneminde başlayan, Fatih Sultan Mehmed Han döneminde ise yoğunlaşarak devam eden mûtaad tefsir dersleriyle huzur dersleri arasındaki farkları ortaya koymak konuyu daha vâzih hale getirecektir.

a. *Huzur derslerinde münazara esas olup dersi sunan mukarrir ile seçkin ulemalardan olan muhataplar arasında ders mubahese edilirdi.* Mûtaad tefsir derslerinde ise dersi bir zat verir, diğerleri ise istima' makamında olurlardı.⁶ Bu anlamda mûtaad tefsir dersleri monolog iken huzur dersleri karşılıklı ders niteliğindedir.

Huzur Dersi aslında padişah huzurunda yapılan münazaralı bir tefsir dersidir. Bu tefsir derslerinde Kadî Beyzâvî'nin *Envaru't-Tenzil ve Esraru't-Te'vil* adlı eseri takip edilmiştir. Osmanlı medreselerinde okutulan ders ve eserlere bakıldığında tefsir derslerinde Kâdî Beyzâvî ve Zemahşerî'nin tefsirleri ile bu tefsirler üzerine yazılan bazı haşiyelerin okutulduğu görülmektedir.⁷ Her ne kadar tefsir dersi olsa da münazaralı bir usûl takip edildiğinden zaman zaman fikhî, kelâmî ve hadisle ilgili tartışmalara da temas edilmiştir.⁸ Konuyla ilgili hadislerle ve diğer kavillere müracaat edilmiştir.⁹

b. *Huzur dersleri müzakerelerinde tam bir fikir hürriyeti mevcûd idi.* Mutad tefsir derslerinde ise böyle bir durum söz konusu değildi. Dersi sunan mukarrir ile ona soru sormakla görevli muhatapların zaman zaman hararetli ilmî tartışmalara girdikleri; padişahın huzurunda sair zamanlarda sahip olmadıkları bir serbestiyet içinde oldukları bilinmektedir. Bu konudaki hürriyetleri dersin başlangıcında bizzat padişah tarafından dile getirilirdi. Bazen bu fikir hürriyetinin sınırlarını aşarak karşı tarafa hakaret eden âlimler dahi olurdu. Bu nevi haddi aşan tavırlar sergileyen âlimler bir daha derslere çağrılmamak veya uzak bir memlekete sürgün edilmek gibi cezalarla tecziye edilirdi.¹⁰

c. *Huzur dersleri sadece Ramazan ayında yapılmaktayken mutad tefsir dersleri için böyle bir zaman dilimi kaydı yoktur.* İlki 18-29 Ramazan 1172 (15-26 Mayıs 1759) tarihleri arasında cuma dışında her gün padişahın huzurunda yapılan bu dersler Sepetçiler Kasrı, Sarık Odası, Ağa Bahçesi, Sofa ve Divanhâne gibi Topkapı Sarayı'nın çeşitli mekânlarında gerçekleştirilmiştir. Dersler öğle ile ikindi arasında icra edilmiş, ikindi namazından sonra padişah Harem'e çekilmiştir.¹¹

Ramazan ayında kaç huzur dersi yapılacağı hususunda ise kesin bir rakam yoktur. Ancak iki asra yakın bir süre devam eden derslerde bir Ramazan'da en az 8 ders yapıldığı bilinmektedir. Cuma günleri resmi tatil olması sebebiyle ders yapılmadığından, bu sekiz

⁶ Mardin, *a.g.e.*, I/17.

⁷ Mustafa Öztürk, "Osmanlı Tefsir Kültürüne Panoramik Bir Bakış", *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları* (13. yy-18. yy), İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, İstanbul 2-6 Ağustos 2010, s. 102. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, I-II, İstanbul, 1997.

⁸ Aydın Temizer, "Osmanlıda Huzur Dersi Örnekleri Tahlil Ve Tenkitli Tefsir Metni Neşirleri II", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: XVII, Sayı: 31 (Haziran 2015), s. 169.

⁹ Yanyalı Hacı Ömer Lütfi Efendi, *Huzur Dersleri*, Topkapı Sarayı Kütüphanesi, III. Ahmed Kitaplığı, nr. 3525, vr. 7b-11a

¹⁰ Mardin, *a.g.e.*, I/12.

¹¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, Ankara, 1965, s. 216.

derslik mubahase; 9-10 günde nihayet bulurdu.¹² Bir mukarrir ve beş muhatapla başlayan bu derslerde muhatapların sayısı zaman içinde artmış, eksilmiş, ders adediyle günleri, saatleri ve dersin süresi değişikliğe uğramıştır.¹³

d. *Huzur Dersleri, resmî vazife îfâ olunan mahallerde biniş merâsimiyle*¹⁴ yapılırken, *mûtad tefsir dersleri padişahın uygun göreceği herhangi bir yerde merasim olmaksızın îfâ olunurdu.* Bu şekilde Huzur Dersleri'nin hususiyeti vurgulanmış olmaktadır.¹⁵

e. Huzur Dersleri'ne padişahın katılımı zorunlu iken mutad tefsir derslerinde böyle bir şart bulunmamaktaydı. Padişahın katılmasına engel bir durum ortaya çıktığında huzur dersi de ertelenirdi. Huzur Dersleri'nin ikinci yılı olan 1173'te Ramazan ayının üçüncü ve dördüncü günlerinde ders yapıldığı halde beşinci gün Sultansarayı yakınlarında çıkan bir yangın nedeniyle padişah meşgul olduğundan ders yapılamamıştır.¹⁶

f. Mûtad tefsir derslerinde ayetlerin sırasına göre takrîri şart değilken, h. 1200 yılından itibaren Huzur Dersleri'nde Fatiha Suresi'nden itibaren Mushaf'taki muayyen sıra takip edilmiştir. Huzur Dersleri'nin ilk başladığı 1172 yılından itibaren Mushaf'taki sıranın takip edildiğini iddia eden Mustafa Sabri Efendi¹⁷ ve vak'anüvis Lütfi Efendi'yi¹⁸ tenkîd eden Mardin, başlangıçta ayetlerin takririnde sıraya dikkat edilmediğini ancak h. 1200'den itibaren Fatiha Suresi'nden başlamak üzere ayetlerin sırasıyla mübahase edildiğini delilleriyle ispat etmiştir.¹⁹

3. Huzur Dersleri'nin Ana Unsurları

Huzur Dersleri'nin katılımcıları padişah, şeyhülislam, padişahın maiyeti, bazı memurlar, mukarrir, muhataplar ve dinleyicilerdi. Mukarrir, muhataplar ve dinleyicileri şeyhülislam teklif eder padişah ise onaylardı.²⁰ Şeyhülislamın tercih ettikleri ekseriyetle padişah tarafından da onanırdı.

Padişahın sağında mukarrir, onun yanında da muhataplar dizilir yarım daire şeklinde vaziyet alırlardı. Mukarrir ve muhatapların önlerinde rahle; altlarında da minder vardı. Dinleyicilere de şilte serilirdi. Mukarrir, muhataplar, misafir ve dinleyicilerin hepsinin, mindere diz çökerek oturmaları esastı. Hatta padişahlar da, mazeret

¹² Osman Öztürk, "Ramazan Mubahaseleri Huzur Dersleri", *DİB Dergisi*, C.10, S. 112-113, Ankara, 1971, s. 331.

¹³ İpşirli, "Ramazanda Huzur Dersleri", *Din ve Hayat*, TDV, 2008, s. 42.

¹⁴ Osmanlı padişahları İstanbul içi ve dışındaki bahçelere bazı zamanlarda günübürlük geziler yaparlarken bazen az bir maiyetle birkaç gün bazen de kalabalık bir maiyetle aylarca süren kalma şeklinde geziler yapmaktaydılar. Osmanlı sultanlarının bu bahçelere günübürlük yaptıkları seyahatlere biniş-i hümayun denilirdi. (Volkan Ertürk, "XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Sultanlarının Bir Eğlenme Ve Dinlenme Mekanı Olarak Tersane Bahçesi", *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, Eylül 2013, Yıl 6, Sayı XV, s. 99) Biniş-i hümayunlarda kalabalık bir saray maiyeti padişahla birlikte bulunurdu. (Necdet Sakaoğlu, "Biniş", İstanbul Ansiklopedisi, İstanbul 1994, III/235.)

¹⁵ Mardin, *a.g.e*, I/19.

¹⁶ Mardin, *a.g.e*, I/19.

¹⁷ Mustafa Sabri Efendi, *Beyanülhâk Mecmuası*, S:2, 16 Ramazan 1326, s.3.

¹⁸ Lütfi Efendi, *Lütfi Tarihi*, Matbaâ-i Âmire, İstanbul, h. 1292, III/170.

¹⁹ Mardin, *a.g.e*, I/20-23.

²⁰ Kara, "İslam Geleneğinde Ümera Huzurundaki Bilimsel Toplantıların Osmanlıcası: Huzur Dersleri", *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları II* içinde, Edt. Bilal Gökçür, Necdet Yılmaz, Ömer Kara, Muhammed Abay, Necmettin Gökçür, İlim Yayma Vakfı Yayınları, İstanbul, 2011, II/318.

bulunmadıkça, mezkur şekilde ders dinlerlerdi.²¹ Huzur Dersleri'nin ana unsurları ise şu şekilde sıralanabilir:

a. Padişah:

Huzur Dersleri'nin olmazsa olmaz başat unsuru padişaktır. Padişah biniş merasimi ile dersin yapılacağı mekâna gelir ve ders bundan sonra başlayabilirdi. Padişahın katılamaması durumunda dersler ertelenirdi. Mekânı da padişah tespit ederdi.²²

b. Şeyhülislam:

Osmanlı İmparatorluğu'nda en yüksek ilmî otorite olan şeyhülislamlık doğal olarak Huzur Dersleri'nin de ana unsurlarından olagelmıştır. Mukarrir, muhatap ve dinleyicilerin kimler olacağı hususu şeyhülislamın teklifi ve padişahın onayı ile netleşirdi. H. 1200 yılına kadar müzakere edilmesi için padişahın tespit ettiği ayetleri şeyhülislam mukarrir ve muhataplara bildirirdi.²³

c. Mukarrir:

Dersi anlatan, sunan kişiye mukarrir denilirdi. En yüksek ilmî seviyeye sahip ulema arasından seçilirdi. Takrir edeceği ayet kendisine bir süre önce bildirilir, o da bu ayetin muhataplar ve hazırın karşısında sunumu için hazırlık yapardı. Dersin başlangıcında mukarrir, muayyen ayeti Kadı Beyzâvî'nin tefsirinden sunar, bu aşamada herkes dersi dinlerdi. Daha sonra ise muhatapların sorularına mukarrir cevap verirdi. Bir günde bir meclis teşkil olunurdu ve bu mecliste bir mukarrir bulunurdu. Bir mecliste mukarrirlik yapan âlim, diğer günlerdeki meclislerde mukarrirlik yapamazdı. Dersin sonunda dua etmek de mukarrirlerin vazifesi cümlesindendi.²⁴

d. Muhataplar:

Huzur Dersleri müzakereli ve münazaralı dersler olduğundan mukarririn sunumunu müteakip sualleriyle konunun tafsilatlanmasını ve müzakere edilmesini temin eden muhataplar bulunurdu. İlk huzur dersinde beş muhatap bulunurken daha sonra bu sayılar değişmiştir. Muhataplar ve mukarrir yek diğerini ilzâm etmeye çalışır bu şekilde münazaralı bir ilmî ortam teşekkül ederdi.²⁵

Mukarrir ve muhatapların seçiminde çok itina gösterilirdi. Sadece İstanbul'daki dersiâmlardan intihâb edilirdi. İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi'ndeki 45 numaralı Huzûr-u Humayûn Müderrisleri Defteri'nin 12. varlığında gerek mukarrir ve gerekse muhatapların seçiminde liyâkate ve belirli bir mevkiye yükselmiş olmalarına dikkat edilmesi gerektiği, dersiam hoca efendilerden başkasının muhatap veya mukarrirliğe atanmaması, bundan böyle mukarrir efendilerin Makâm-ı Meşihât'te bazı zevât ile ders vekili hoca-i evvel hâzır olduğu halde imtihan olunarak isbât-ı ehliyet edilenlerin defterleri tutularak sadârete gönderilmesi gerektiği noktasında, Şeyhülislâm Arif Efendi'nin sadârete yazdığı tezkire sureti ve sadareten Meşihât'e gelen padişah onaylı cevabî yazılar kayıtlıdır.²⁶

²¹ Kara, *a.g.e.*, II/319.

²² Kara, *a.g.e.*, II/320.

²³ Kara, *a.g.e.*, II/321.

²⁴ Kara, *a.g.e.*, II/321-322.

²⁵ Kara, *a.g.e.*, II/321-322.

²⁶ Ayhan Işık, "Son Dönem Huzur Dersi Mukarrirlerinden Mustafa Şükrü Efendi", *Din ve Hayat*, TDV, S:5, İstanbul, 2008, s. 48.

e. Dinleyiciler:

Huzur Dersleri'ni dinlemeleri için padişahın onay verdiği vezir, devlet erkanı, bazı memurlar ve padişahın yakınları da bu derslerin ana unsurlarını oluşturmaktaydı.²⁷

4. Huzur Derslerinin Önemi

İlmiye sınıfının Osmanlı İmparatorluğu'nda ayrıcalıklı bir sınıf olması ilme verilen değer en önemli göstergelerindedir. Buhari'de geçen bir hadis-i şerifte ahir zamanda ilmin insanlar arasından çekileceği, bunun ise ilmin unutulması ile değil (gerçek) âlimlerin sayısının toplumda azalması ile olacağı bildirilmektedir. Hadis şu şekildedir:

*Allah Teâlâ ilmi insanların hafızalarından silip unutturmak suretiyle değil, fakat âlimleri öldürüp ortadan kaldırmak suretiyle alır. Neticede ortada hiçbir âlim bırakmaz. İnsanlar bir kısım cahilleri kendilerine lider edinirler. Onlara birtakım meseleler sorulur; onlar da bilmedikleri halde fetva verirler. Neticede hem kendileri sapıklığa düşer, hem de insanları saptırırlar.*²⁸

İlmin yeryüzünde mevcudiyetini devam ettirmesi ulema sınıfının varlığı mümkün olduğu için Osmanlılar, ilmiye sınıfını diğer memurlardan ayrı tutmuş böylelikle İslam'ın izzetini yüceltmeyi amaçlamışlardır. Bu durum halkın Osmanlı idarecilerine olan bağlılığını arttırıcı bir unsur olagelmiştir. Padişahlar çoğunlukla icraatlarında âlimlerle istişareler yapmışlar ve Şer-i Şerif'e aykırı görülen uygulamalara girişmemişlerdir. Ancak bu durum yükselme döneminden sonra değişmeye başlamıştır.

XVI. asır sonlarında devlet teşkilatına dair *Usulu'l-Hikem fi Nizami'l-alem* adlı bir eser telif eden Hasan Kâfi el-Akhisarî (v. 1615) kendisi de ilmiye sınıfına mensup bir kişi olarak ulema sınıfının cemiyet içindeki önemine temas etmekte ancak bir süreden beri kimsenin ulemayı dinlemediğini onların haklı ikazlarına bilhassa idareci zümrenin uymadığını, bu durumun devletin geleceği için hiç de iyi olmadığını, yakınlıkla ifade etmiştir.²⁹ İlim ehlinin uyarılarına idarecilerin uymaması yönlü eleştirilerin yanında ilim ehlinin bozulmasına yönelik eleştiriler de dile getirilmiştir. Koçi Bey'in tenkitleri bu anlamda her iki taraf için dikkate değerdir:

*“Din ve devletin devamı bilgi iledir, bilginin devamı ise âlim iledir. Daha önceki Osmanlı Sultanları ulemaya hiç kimsenin göstermediği hürmet ve saygıyı göstermişlerdir. Onlar zamanında en bilgili kimse Şeyhülislam, ondan aşağısı Rumeli Kadiaskeri ve Anadolu Kadiaskeri olur, sırasıyla diğerleri getirdi. Fetva makamına gelen kimse artık azlolunmazdı. Çünkü bu makamın yüceliği azl ve nasbı kabul etmezdi. Şeyhülislam olan kimseler olgun ve fazilet sahibi olmalarının yanı sıra sözlerini çekinmeden söyleyen, padişahlara daima nasihat eden doğru yolu gösteren kimseler olmuşlardır. Ebussuud Efendi ömür boyu fetva makamından azl olunmadı. Dürüst Kadiaskerler dahi on-onbeş yıl görevlerinde kaldılar. Görevlerinden ayrıldıktan sonra birçoğu bir medreseye çekilip ilim ve öğretim ile meşgul oldular. Şimdiki gibi şan ve şöhret düşkününü değillerdi. Nice eserler vucûda getirmişlerdir. Şimdi ise ilim yolu bozulmuş kanun-ı kadim işlemez olmuştur. Bilhassa mülâzemet sisteminin bozulması, ilmiye teşkilatına büyük zarar vermiştir.”*³⁰

²⁷ Kara, *a.g.e.*, II/323.

²⁸ Buhârî, “İlim”, 34; “İ'tisâm”, 7; Müslim, “İlim”, 13.

²⁹ İpşirli, “Hasan Kafi el-Akhisarî ve Devlet Düzenine Ait Eseri: Usûlü'l-hikem fi Nizami'l-âlem”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı 10-11, s. 256-259.

³⁰ Koçi Bey, *Risale*, Yay. A.K. Aksüt, İstanbul 1939, s. 33-37

Yükselme döneminden sonra Osmanlı İmparatorluğu'nda ilmiye sınıfının devlet ve halk nezdindeki konumu hususunda bu ve benzeri tenkitler³¹ olsa da bir bütün olarak bakıldığında ulemanın ilmi ve Şer-i Şerif-i temsiliyet yönleriyle itibarlı bir konuma sahip oldukları görülmektedir.

Huzur Dersleri, ilme ve onun taşıyıcıları, mümessilleri olan ulema sınıfına Osmanlı padişahlarının verdiği önemi göstermesi açısından önem arz etmektedir. Huzur Dersleri'ne katılan âlimlerin çok seçkin ulemadan intihap edilmesi, bu derslerin bizzat padişahın huzurunda yapılması, padişahın dahi minderde oturarak dersleri takip etmesi, âlimlerin fikirlerini tam bir serbestiyet içinde huzûr-u hümâyûnda dile getirebilmesi, mukarrir ve muhataplara çok kıymetli atıyyelerin verilmesi vb. hususlar derslere verilen ehemmiyetin tezahürlerindedir.

Huzur derslerinin faydası ile ilgili Tayyârzâde Ahmed Atâ'nın Cevdet Paşa'nın isteği üzerine yazdığı beş ciltlik *Tarih* adlı eserinde³² geçen şu ifadeler önem arz etmektedir:

*“(Huzur Dersleri) Devlet-i aliyye-i Osmaniye'nin şeriat-ı garrâ ve ulûm-i hidayet-nümâyâ olan fart-ı rağbet ve riayet-i âlisinden ileri gelmiş ve şerefe nâiliyet arzusu birçok fuhûl ve fuzalâ-yı ulemanın takdim-i emâsil ve akârib eylemeye sa'y ve gûşişlerine memalik-i mahrûse-i şâhânedan Haleb ve Şam ve Mısır ve Hadim ve Kayseri ve Karaman gibi ulema yetiştiren memalikten mâadâ İran ve Turan ve Horasan ve Dağistan ve Hindistan ve Buhara'dan bir nice efâdılın merkez-i saltanat-ı seniyyeye kudümle arzı kemâlât-ı müktesebe eylemelerine bâdî olmağın Dersaadet elhak menba-ı ulûm-i aliyye ve âliye denmeye kesb-i salâhiyet eylemiştir. Zehî hüsn-i ahlak, salâtîn-i al-i Osman anınla tezyîn-i vücûd-i hilafet unvan etmişlerdir.”*³³

Buna göre Osmanlı padişahlarının ilme vermiş oldukları değer İslam coğrafyasının çok farklı bölgelerindeki âlimlerin payitaht olan İstanbul'a yerleşmelerine neden olmuştur. Bu âlimler kendi bölgelerinin ilmî müktesabâtını da İstanbul'a taşımışlardır. Kuruluş döneminde âlimler ilimlerini inkişaf ettirmek için Şam, Bağdat gibi ilim merkezlerine giderken yükseliş döneminden sonra İstanbul tüm İslam aleminin en önemli ilim merkezi olmuştur. Huzur Dersleri, o dönemlerde bir âlimin bulunabileceği en yüksek ve şaşâlı ilim meclisiydi. Bu meclise katılmak için ise İstanbul dersiâmlarından olmak gerekiyordu. Bu da ulema arasında güzel bir rekabetin oluşmasına sağlıyordu.

Huzur derslerinin faydaları ile ilgili Ebu'l-Ûlâ Mardin'in şu tespitleri de çok mühimdir:

“Malum olduğu veçhile, son iki asrın Ramazan aylarında memleketin irfan merkezi olan İstanbul'da yüksek ilim mahfilleri, huzur derslerine ait şuun ile uğraşır ve padişah huzurunda takrir olunan münazaralı tefsir derslerinin mübahese ve münakaşalarında varılan neticeler her ilim müntesibini ilgilendirirdi. Havas için ramazan feyizlerinden biri de bu derslerin muhassalalarından istifade idi. Tefsirde ihtilaflı telakkilerden, yüksek ve salâhiyetli ilim meclislerinin tasvibine mazhar olanını öğrenmek, zamanımızda Temyiz Mahkemesi içtihadlarına ukuf derecesinde ameli bir ehemmiyeti haizdi ve tekarrur eden neticede de itmi'nani temin

³¹ Bknz. İpşirli, “Osmanlı İlmiye Mesleği Hakkında Gözlemler (XVI-XVII. Asırlar)”, *Osmanlı Araştırmaları*, S: VII-VIII, İstanbul, 1988, ss. 276-282.

³² Muhittin Eliaçık, “Tayyârzâde Ahmed Atâ'nın Bir Baytarnâme Tercümesi”, *Mavi Atlas Gümüşhane Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Güz 2013, s. 1.

³³ Ahmed Atâ Tayyârzâde, *Tarih*, İstanbul, h. 1293, I/212.

bakımından müstesna bir kuvvet mündemiçti. Çünkü takrir ve tefsir olunacak ayetler üzerinde mütehasıslarca padişah huzurunda mahcub olmamak endişesi de munzam olarak teksif olunan cehd ve mesai ve çalışma mevzuu olan ayet-i kerimeye hakkıyla nüfuz için hey'et müntesiplerince kütüphanelerde bütün sene devam eden mükibbane gayret ve nihayet hareretli bir muhasebe ve münakaşa süzgecinden geçirilerek ve bazen de seçilen hakemin kararına mutavaat edilerek tesbit olunan netice, telakkinin isabetini kabul için kat'i bir karine idi. Bu muntazam ve gayet dikkatli azami cehd, şeyhülislam Ebu's Suud merhum gibi mümtaz müfessirler yetiştiren memleketimizde tefsir ilminin de inkişafına medar oluyordu.

Derslerin faydelerini tamim için takrirlerin , 'ilim lisanıdır' diye Arapça değil, Türkçe yazılarak bir eser haline ifrağı İkinci Abdulhamid devrinin evasıtına doğru (h.1315) emrolunmuş ve bu iradeden sonra mukarirlerden bazıları takrirleriyle sual ve cevapları Türkçe birer risale halinde tedvin ve zat-ı şahaneye takdim ettikleri cihetle, masruf mesai bu sayede kısmen olsun muhafaza olunabilmiştir. Tesaduf edilen risalelerde muhatapların, suallerini zati mühürleriyle de tevsik ettikleri görülmektedir.

Memlekette temeyyüz eden ve diğer resmi vazifelerden tecerrütte kendilerini tamamen ilme hasreyleyen zamanın Osmanlı ve yabancı güzide büyük islam âlimlerinin, halife huzurunda resmi mahiyeti haiz olarak akdettikleri münazaralı meclislerde, Kur'an'ın tefsiriyle ilgili bahisleri akli ve nakli muhtelif âlimlerinden bi'l istifade en hürde teferruata kadar serbest tenkit ve münakaşa yoluyla tefsirden mümkün olduğu kadar azâde surette ta'mik ve tetkik edip aralarında kat'i bir neticeye varmış olmaları ve bazen de ilmi kudretleri müttetekun aleyh olan mümtaz ve reyî muta zevatın padişah vasıtasıyla hakemliğine müracaat edilerek bu kudretli şahsiyetin reyine müttetikan amel olmaları şüphesiz ki ilmi büyük bir hadisedir."³⁴

Mardin, hukuk alanında ihtisas sahibi olmasından mütevellid, Huzur Derslerindeki müzakereler sonucunda oluşan hakim kanaatleri içtihadı birleştirme kararlarına benzetmiştir. Günümüz hukukunda üst mahkemelerin vermiş olduğu içtihadı birleştirme kararları alt mahkemeleri bağlamaktadır. Yargıtay ve Danıştay'ın vermiş olduğu içtihadı birleştirme kararları, altlarındaki mahkemeler için ihtilafların çözümünde belirleyici olmaktadır.³⁵

Mardin'e göre Huzur Dersleri bilhassa tefsir ilmindeki ihtilafların en yüksek çözüm mahallidir. Ancak Kara bu konuda Mardin'le aynı düşüncede değildir. Ona göre Huzur Dersleri'nde va'z ve nasihat maslahatı akademik niteliğinin önüne geçmiştir. Dersler ne tam müzakere ne de tam münazaradır. İkisi arasında bir keyfiyettir. Bazen gramatik ve kelâmî problemlere girilmişse de akademik tefsir anlayışının geliştirici yönünün zayıf olduğu söylenebilir. Ayrıca ulemanın kendisini ispat etme ve diğer âlimleri ilzam etme için girmiş oldukları polemikler de derslerin bilimsel seviyesine gölge düşürmüştür.³⁶

Kanaatimizce Huzur Dersleri, sahip olduğu imkanlar göz önüne tutulduğunda Mardin'in de belirttiği gibi tefsir alanındaki ihtilafların en üst çözüm mahalli olma potansiyeline sahipti. Ancak tarihsel süreçte böyle bir rol oynamadığı da aşıkardır. Bunun birçok sebebi olabilir. Padişahın bu sohbetlerden kendisinin ve dinleyicilerin de istifadesi

³⁴ Mardin, *a.g.e.*, I/9-10.

³⁵ Kemal Gözler, *Hukuka Giriş*, Ekin Yayınları, Bursa, 2008, s. 167-168.

³⁶ Kara, "İslam Geleneğinde Ümera Huzurundaki Bilimsel Toplantıların Osmanlıcası: Huzur Dersleri", II/353-354.

için derslerin nasihat eksenli olup ilmî ihtilaflara çok girmeden icra edilmesini istemesi en önemli nedenlerden biri olarak görülebilir.

Ulemanın bu sohbetlerde bu maslahatı hedeflememesi de bir başka sebeptir. Bir de ilmin doğasında olan ihtilafın herkesi bağlayıcı karar alınmak suretiyle ortadan kaldırılması da bizatihi ilmin gelişimine engel olabilirdi. Ancak bu yüksek ilmî sohbetlerin Osmanlı coğrafyasındaki âlimlerin ve halk tabakasının istifadesine sunulması tefsir doktrininden haberdar olmaları açısından faydalı olabilirdi. Ancak bu konuda gerekli hassasiyetinin gösterilmediği de bilinen bir durumdur.

Padişahlar tarafından büyük bir ehemmiyet verilen Huzur Dersleri'nin faydalı taraflarını Öztürk şu şekilde sıralamaktadır:

- a) Padişahların dersler esnasında bahis mevzuu edilen birçok ilmi mevzularda ve âlimlerin ilmi seviye ve davranışları hakkında mâlûmat sahibi olması,
- b) Padişah şehzadelerinin küçük yaşlarından itibaren pek çok ilmi meselelere ve İslami adâba âşina olma imkânını elde etmeleri,
- c) Derse iştirak eden hoca efendilerin karşılıklı sual-cevap tarzında cereyan eden mübahase ve münazaralar sebebiyle ilmi görüş ve kabiliyetlerinin inkişafı,
- d) Devlet adamlarının ve diğer davetlilerin böyle yüksek seviyedeki ilmi bir meclisten muhtelif cihetlerden kazandıkları mâlûmat Huzur Derslerinin temin ettiği en başta gelen faydalar cümlesindedir.³⁷

II. Huzur Derslerine Katılan Karşı Âlimler

Kars tarih boyunca sıklıkla el değiştiren bir coğrafya olagelmıştır. Miladî 646 yılında Kars çevresi İslam orduları tarafından fethedilmiştir. Ancak 1064'te Sultan Alparslan'ın Ani'yi fethetmesine kadar bölge halkı, bu konuda hürriyet tanındığından eski dinlerinde kalmışlardır.³⁸ Osmanlı Devleti de bölgeyi 1534 yılında fethetmiştir.³⁹ Selçuklu ve Osmanlı Devleti'nin bölgedeki hâkimiyeti sürecinde İslamlaşma süreci de artmıştır. Kars'ın İslamlaşması sürecine Horasan erenlerinin ve âlimlerin büyük bir tesiri vardır. Özellikle miladî 1000'li yıllarda İran'ın Harakân bölgesinden gelerek Kars'a yerleşen ve dergahını tüm insanlığın istifadesine açan, bölgedeki gayr-i müslimleri dahi sofrasına dahil eden, kendisinden sonra gelen Orta Asya ve Anadolu evliyalarını derinden etkileyen büyük sûfî Ebu'l-Hasan Harakânî'nin Kars irfan hayatında müstesna bir yeri vardır.⁴⁰ Harakânî'nin dışında Kars'ın ilim ve irfan hayatına katkıda bulunan birçok âlim ve evliya vardır. Ancak bu isimlerin bir kısmı hakkında kaynaklarda bazı bilgilere ulaşılabilmektedir.

³⁷ Öztürk, "Ramazan Mubahaseleri Huzur Dersleri", s. 332.

³⁸ M. Fahrettin Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, Işıl Matbaası, İstanbul, 1953, I/216-217.

³⁹ Kırzioğlu, a.g.e, I/521.

⁴⁰ Harakânî ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Hasan Çiftçi, *Şeyh Ebü'l-Hasan-i Harakânî, (Hayatı, Çevresi, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri) Nûru'l-'Ulûm ve Münacatı (Çeviri-Açıklama-Metin)*, Şehit Ebu'l-Hasan Harakânî Derneği Yay., Ankara, 2004; Şenol, Kantarcı, *Nûru'l-Ülum*, Ebû'l-Hasan Harakânî Derneği, Kars, 1997; Ayhan Hira, "Ebu'l-Hasan el-Harakânî'de Civanmertlik", *II. Uluslararası Harakani Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Kars, 2013; Hira, "Ebu'l-Hasan el-Harakani'nin Tasavvuf Anlayışında Fenâ Kavramı", *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl: 1, Sayı: 1, s. 169-185, Bilal Gök, "Ebu'l-Hasan Harakânî'de Peygamber Sevgisi", *Harakânî Dergisi*, C:1, S:1, Kars, 2014, s. 49-74; Alparslan Kartal, "Ebu'l-Hasan Harakani'nin Peygamber Tasavvuru", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Bahar, Sayı: 15, 2015, s.161-175.

Kars'ın en önemli âlimlerinden biri Dâvûd-i Karsî'dir.⁴¹ Doğum tarihi hakkında kaynaklarda kesin bir bilgiye rastlanılmayan Dâvûd-î Karsî, kendini Dâvûd b. Muhammed el-Karsî el-Hanefî olarak tanıtmaktadır. Ailesi hakkında da bir bilgi bulunmamaktadır. Kars'ta doğan ve ilk medrese eğitimini yörenin tanınmış âlimlerinden biri olan Çolak Abdullah Efendi'den alan Karsî, daha sonra İstanbul'a gitmiş ve medrese tahsilini burada tamamlamıştır. Bir süre Mısır'da ilmî çalışmalarda bulunan Karsî daha sonra hayranlık duyduğu meşhur Osmanlı âlimi Birgivi'nin köyüne yerleşmiştir. Birgi Ulucami Medresesi'nde 15 yıl boyunca ilim talebesi yetiştirmeye ve kitap telifine devam eden Karsî, İslamî ilimlerin hemen her alanında kitap yazmaya muvaffak olabilmiş ender âlimlerden biri olmuştur. 1169/1756 yılında İzmir'de vefat etmiştir.

Muhammed Karsî Ebu's-Sirac Nureddin Efendi, Kars'ta doğan ve 803/1400 yılında aynı şehirde vefat eden âlim fazıl bir zattır. Herat şehrinde uzun yıllar ilim tedrisatında bulunmuştur. Sonra Kars'a dönerek burada müftülük vazifesini ifâ eylemiş ve ilim talebesi yetiştirmekle meşgul olmuştur. Meâni ve beyân hakkında eserleri vardır. *Minhâcu'l-Müzekkîn* adlı eser de ona aittir.⁴²

Harakânî, Dâvûd-i Karsî ile hocası Çolak Abdullah Efendi ve Muhammed Karsî'nin dışında Kültür Bakanlığı'nın yazma eserlerle ilgili sitesinde adı geçen Şemseddîn İbrahim Karsî, Velîeddîn b. Muhammed Karsî, İbrahim b. Ali b. Karsî, Osman b. Dâvûd b. Muhammed Karsî, Mehmed Celaleddîn Karsî, Talib Hocasade İshak Necib Karsî ve Muhammed b. Ali Muhammed Karsî, Hamid-i Karsî, Hâcibî Karsî⁴³ ve aşağıda kendilerini tanıtaçığımız Karşlı âlimler Kars'ın ilim hayatı hakkında belirli bir kanaat vermektedirler.

Osmanlı coğrafyasındaki tüm şehirlerde olduğu gibi Kars'ta da medreseler bulunmaktaydı ve birçok ilim ehlinin bu medreselerden yetişerek Kars'ın ve muhtelif vilayetlerin ilim dünyasına katkı sağladıkları bilinmektedir. Karşlı âlimler ve Kars'taki ilmî hayat ile ilgili kapsamlı bir çalışma mevcut değildir. Bu anlamda bir çalışmanın yapılması durumunda Kars vilayetinin ilim hayatındaki yeri daha iyi anlaşılacaktır. Bu çalışmada Kars'ın ilim hayatında yer edinen belli başlı isimleri zikrettikten sonra Huzur Derslerine katılan Karşlı âlimleri inceleyeceğiz.

⁴¹ Bknz. Kartal, "Dâvûd-i Karsî'nin(Ö. 1169/1756) Şerhu Alâ Usûli'l-Hadis'i Üzerine Yazılan Haşiyeler", *Dâvûd-i Karsî Sempozyumu Tebliğler Kitabı*, Kars, 2017, s. 167-174; Bünyamin Çalık, "Dâvûd-i Karsî'nin Hayatı, Eserleri, İlmî Şahsiyeti ve Hukukçu Kimliği", *Dâvûd-i Karsî Sempozyumu Tebliğler Kitabı*, Kars, 2017, s. 9-19; Abdullah Taha İmamoğlu, "Bir Asır Sonra Dâvûd-İ Karsî'nin Hadis Usulü Şerhini Okutmak: Babakaleli Ahmed Abdülaziz Efendi Ve Mukarribu't-Talibin Adlı Tercümesi", *Dâvûd-i Karsî Sempozyumu Tebliğler Kitabı*, Kars, 2017, s. 261-267; Hira, "Dâvûd-i Karsî'nin "el-Mev'izatü'l-Hasenetü ve'n-Nasihatü'l-Azimetü" Adlı Risalesinde Niyet-İbadet İlişkisi", *Dâvûd-i Karsî Sempozyumu Tebliğler Kitabı*, Kars, 2017, s. 310-319; Habib Şener, "Dâvûd-i Karsî'nin "Risâle fi Beyâni Sıfâtillahi Teâlâ" Adlı Risâlesi Bağlamında Düşünce Tarihindeki Cevher ve Araz Kavramları Üzerine Bir Değerlendirme", *Dâvûd-i Karsî Sempozyumu Tebliğler Kitabı*, Kars, 2017, s. 363-375; Mehmet Fatih Kalın, "Dâvûd-İ Karsî'nin "İman Ve İslâm Risalesi"Nin Değerlendirilmesi", *Dâvûd-i Karsî Sempozyumu Tebliğler Kitabı*, Kars, 2017, s. 376-385; Halil Celep, "Risâle-i Nakşibendiyye Eseri Bağlamında Dâvûd-İ Karsî'nin Tasavvuf Anlayışı", *Dâvûd-i Karsî Sempozyumu Tebliğler Kitabı*, Kars, 2017, s. 20-28; Ercan Cengiz, "Osmanlı Devletinde Ruûs Sınav Sistemi Bağlamında Dâvûd-İ Karsî'nin "Risâle Fi Tafsiîli Ma Hasale Mine's-Su'al Ve'l-Cevâb Fi'l-İmtihân" Adlı Risalesinin Değerlendirilmesi", *Dâvûd-i Karsî Sempozyumu Tebliğler Kitabı*, Kars, 2017, s. 32-47; Hüseyin Doğan, "Dâvud-i Karsî ve İtikâdî Görüşleri", *Dâvûd-i Karsî Sempozyumu Tebliğler Kitabı*, Kars, 2017, s. 91-102.

⁴² Mahmud Celâleddîn Hulvî, *Lemezât-ı Hulviyye ez-Lemezât-ı Ulviyye*, Süleymaniye Kütüphanesi, No:1894, v. 126.

⁴³ <http://www.yazmalar.gov.tr/basit-arama/sayfa/27?q=Kars%C3%AE>

1. Mukarrir Olarak Huzur Derslerine Katılan Karşlı Âlimler

Araştırmamız sonucunda Karşlı âlimlerden bu derslerde mukarrir olarak vazifelendirilen tek kişinin Karşlı Muhammed Efendi olduğu tespit edilmiştir.

1.1. Karşlı Muhammed (Mehmed) Efendi

Karşlı Muhammed Efendi'nin doğum tarihi ile ilgili bir bilgiye rastlanılmamıştır. Genel olarak hayatı ile ilgili malûmât da çok azdır. Osmanlı'nın son dönem müderrislerinden olan Muhammed Efendi aslen Karşlı olup İzmir mollası ünvanıyla görev yaptığı bilinmektedir. H. 1202 Cemaziyelevvel ayında Şam mollası olarak tayin olmuşsa da bu göreve başlayamadan h. 1203'te vefat etmiştir. Kabri İnadiyye'dedir.⁴⁴

Huzur Dersleri'nin başladığı h. 1172'den (m. 1759) tam 18 yıl sonra 1190'da (m. 1776) Karşlı Muhammed Efendi VII. Mecliste mukarrir olarak vazife almıştır.⁴⁵ Huzur Dersleri Sultan III. Mustafa döneminde (1757-1774) başlatılmıştı. Karşlı Muhammed Efendi'nin mukarrir olarak vazife yaptığı tarihte ise Sultan I. Abdülhamit (1774-1789) tahtın sahibiydi. Daha sonra h. 1192⁴⁶ ve h. 1193'te⁴⁷ de yine mukarrir olarak Huzur Derslerine katıldığı tespit edilmiştir. Bu vazifeden ayrılma tarihi ve sebebine ise ulaşılamamıştır. Ancak h. 1202'de Şam mollası olarak tayin edildiği ve öncesinde de İzmir mollası olduğu bilindiğine göre ayrılma sebebi muhtemelen molla olarak İstanbul dışına tayin edilmesidir.

İSİM	HİCRİ TAYİN TARİHİ	Görevi	AYRILMA SEBEBİ
Karşlı Muhammed. Ef.	1190	Mukarrir	-
“	1192	“	-
“	1193	“	-

Bir vazifeye atanan âlim Huzur Dersleri'nde vazife alamazdı. Ancak geçici bir görevle vazifelendirilen âlimler bu derslere katılabilirlerdi. Karşlı Muhammed Efendi'nin h. 1192'de yapılan Huzur Dersleri'nin hangi meclisinde mukarrir olduğu da kayıtlarda geçmektedir. Buna göre Karşlı Muhammed Efendi mezkur tarihteki VII. Meclis'te mukarrirlik yapmıştır.

MECLİS	SIFATI	İSMİ
VII.	Mukarrir	Karşlı Muhammed Ef.

⁴⁴ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, haz. Nuri Akbayar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996, III/979.

⁴⁵ Mardin, *a.g.e.*, II/890.

⁴⁶ Mardin, *a.g.e.*, I/113.

⁴⁷ Mardin, *a.g.e.*, II/941.

2. Muhatap Olarak Huzur Derslerine Katılan Karşı Âlimler

2.1. Karşı Osman Efendi

Karşı Osman Efendi'nin hayatı hakkında kaynaklarda bir bilgiye rastlanılmamıştır. Topkapı Müzesi'ndeki belgelere göre h. 1205'teki (m. 1791) Huzur Dersleri'ne katılan muhataplar listesinde Karşı Osman Efendi de bulunmaktadır. Ancak bu listede tayin tarihleri belirtilmemiştir.⁴⁸ Bu dönemde Osmanlı padişahı III. Selim'dir.(1789-1807)

İSİM	HİCRİ TAYİN TARİHİ (Tahmini)	AYRILMA TARİHİ	AYRILMA SEBEBİ
Karşı Osman. Ef.	1205	-	-

H. 1205 yılında 8 ders yapılmış olup V. Mecliste mukarrir olarak Mucurlu Ali Efendi görevlendirilmiştir. Bu derste toplam 7 muhatap vardır. Muhataplar isimleri şu şekildedir: İmamzade Mustafa Efendi, Gümüşhaneli Ömer Efendi, Alâ Müftisizade Mehmet Efendi, Angaravî Esseyid Mehmet Efendi, Karşı Mehmed Efendi, Karşı Esseyid Osman Efendi, Ahıskalı Osman Efendi.⁴⁹ Bu listeye göre aynı mecliste iki Karşı âlim mevcuttur. Yine bu listeden yola çıkarak Karşı Mehmed Efendi ile Karşı Esseyid Osman Efendi'nin aynı dönemde yaşayan ve İstanbul'da dersiâmlık yapan iki Karşı âlim olduğu söylenebilir. Elbette bu durum o dönemki Osmanlı ilmî hayatında Kars'ın lehine bir durum teşkil etmektedir.

MECLİS	SIFATI	İSMİ	TARİH
V.	Mukarrir	Mucurlu Ali Ef.	H. 1205
V.	Muhatap	İ. Mustafa Efendi	“
V.	Muhatap	Gümüşhaneli Ömer Efendi	“
V.	Muhatap	Alâ Müftisizade Mehmet Ef.	“
V.	Muhatap	Angaravî Esseyid Mehmet Efendi	“
V.	Muhatap	Karşı Mehmed E.	“
V.	Muhatap	Karşı Esseyid Osman Efendi	“
V.	Muhatap	Ahıskalı Osman Efendi	“

⁴⁸ Mardin, *a.g.e.*, I/120.

⁴⁹ Mardin, *a.g.e.*, I/174.

2.2. Karşlı Mehmed Efendi

Karşlı Mehmed Efendi'nin hayatı hakkında herhangi bir bilgiye rastlanılmamıştır. Yukarıda da belirtildiği gibi h. 1205'te yapılan Huzur Dersine muhatap olarak katılmış olup bunun dışında başka bir derse katıldığı tespit edilememiştir.⁵⁰

2.3. Karşlı Seyyid Mahmud Efendi

Aslen Karşlı olup Hz. Peygamber'in temiz neslinden olduğu rivayet edilmektedir. Osmanlı'nın son dönem müderrislerinden olan Mahmud Efendi 30 yıla yakın Huzur Dersleri muhataplığında bulunduktan sonra h. 1268 senesinin Şaban ayında Yenişehir Kadılığı'na tayin olmuştur. Bir sene sonra h. 1269'un Muharrem ayında ise vefat etmiş ve Üsküdar'a defnedilmiştir. Kamil Osman Efendi adında bir oğlunun olduğu bilinmektedir.⁵¹ Oğlu da kendisi gibi müderris olup h. 1287'de (1870/1871) Selanik mollası olmuştur. Vefat tarihi hakkında kesin bir bilgi yoksa da h. 1295'ten (1878) sonra dâr-ı bekâya irtihal ettiği rivayet olunmuştur.⁵²

Karşlı Seyyid Mahmud Efendi h. 1237'deki (m. 1822) Huzur Dersleri'ne muhatap olarak katılmış ve yaklaşık 30 sene bu vazifede devam etmiştir. Hem Sultan II. Mahmud (1808-1839) hem de Sultan I. Abdülmecid (1839-1861) dönemlerinde huzûr-u humayûnda muhataplık yapmıştır. Bu kadar uzun bir süre bu derslerde görev alabilmek elbette yüksek bir ilmî donanıma sahip olduğuna işaret etmektedir. H. 1268 (m. 1852) yılında ise Yenişehir Kadılığı'na tayin edilmesinden dolayı muhataplık vazifesinden ayrılmak durumunda kalmıştır.⁵³

İSİM	HİCRİ TAYİN TARİHİ	AYRILMA TARİHİ	AYRILMA SEBEBİ
Karşlı Seyyid Mahmud. Ef.	1237-1267 (Muhatap)	1267	Yenişehir Kadılığına Tayin

⁵⁰ Mardin, *a.g.e.*, I/174.

⁵¹ Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, III/979.

⁵² Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, III/863.

⁵³ Mardin, *a.g.e.*, I/130.

Karşlı Mahmud Efendi'nin vazife aldığı yıllar ve diğer bilgiler ile ilgili liste şu şekildedir:⁵⁴

Yıl	MECLİS	SIFATI	İSMİ	RÜTBESİ
1237	VIII.	Muhatap	Karşlı (Seyyit) Mahmud Efendi	Musılai Sahn
1238	VII.	“	“	Hareketi Dahil
1239	VII.	“	“	“
1240	VI.	“	“	“
1241	VI.	“	“	“
1242	V.	“	“	Musılai Sahn
1243	V.	“	“	“
1244	IV.	“	“	“
1245	IV.	“	“	“
1246	IV.	“	“	“
1247	IV.	“	“	“
1248	III.	“	“	“
1249	III.	“	“	“
1250	II.	“	“	Sahn
1251	II.	“	“	İptidai Altmışlı
1252	II.	“	“	Hareketi Altmışlı
1253	II.	“	“	“
1254	II.	“	“	“
1255	II.	“	“	“
1256	II.	“	“	Musılai Süleymaniye
1257	II.	“	“	“
1258	II.	“	“	“
1259	I.	“	“	“
1260	I.	“	“	“
1261	I.	“	“	“
1262	I.	“	“	Hâmise
1263	I.	“	“	“
1264	I.	“	“	“
1265	I.	“	“	“
1266	I.	“	“	“
1267	I.	“	“	“

2.4. Karşlı Muhammed Efendizade Muhammed Cemaleddin Efendi

Sicill-i Osmânî'deki bilgilere göre Karşlı Muhammed Efendizade Muhammed Cemaleddin Efendi, müderris olup 1253'te (1837-38) Selânik Mollası, 1255'te (1839) Takvîm-i Vekâyî Musahhîhi ve 1261'de (1845) Bursa Mollası olmuştur. Ancak göreve başlayamadan h. 1261'in Cemaziyelâhir'inde Haziran 1845) vefat etmiştir. Karsızade ya da Karşlı-zâde lakabı da kendisi için kullanılmıştır. Babası Karşlı Mehmed Efendi'dir. Hakkında bilgi bulunmasa da Huzur Dersleri'ne 1205'te muhatap olarak katılan Karşlı

⁵⁴ Mardin, *a.g.e.*, I/209-319.

Mehmed Efendi'nin bu zat olması muhtemeldir. Babası İstanbul ulemasından olan Karşlı Muhammed Efendizade Muhammed Cemaleddin Efendi'nin de onun mesleğini ittihaz etmesi makul bir ihtimaldir. Devrinin önemli âlimlerinden biri olduğu ve şiir yazdığı kayıtlarda geçmektedir. Vak'anüvislerin tezkiresini kaleme aldığı da bilinmektedir.⁵⁵

Terceme-i Fethü'l-Müte'al fî Medhi'n-Nial adlı yazma eser bu zata ait olup Amasya İl Halk Kütüphanesi'nde 05 Ba 1298 nolu yerde bulunmaktadır. Mezkur kitap tercüme türü bir eserdir.

Karşlı Muhammed Efendizade Muhammed Cemaleddin Efendi'nin katılmış olduğu Huzur Dersleri şu şekildedir:⁵⁶

Yıl	MECLİS	SIFATI	İSMİ	RÜTBESİ
1235	IV.	Muhatap	Muhammed Cemaleddin Ef.	Hareketi Dahil
1236	IV.	“	“	Musılai Sahn
1237	III.	“	“	“
1238	III.	“	“	“
1239	III.	“	“	Hareketi Altmışlı
1240	II.	“	“	“
1241	II.	“	“	Musılai Süleymaniye
1242	II.	“	“	Hareketi Dâhil
1243	II.	“	“	Hamise
1244	II.	“	“	“
1245	II.	“	“	“
1246	II.	“	“	“
1247	II.	“	“	“
1248	I.	“	“	“
1249	I.	“	“	“
1250	I.	“	“	“
1251	I.	“	“	“
1252	I.	“	“	“
1253	I.	“	“	“

Karşlı Muhammed Efendizade Muhammed Cemaleddin Efendi, bu listeye göre h. 1237-1253 (m. 1822-1837) yılları arasında 17 yıl boyunca kesintisiz bir şekilde Huzur Dersleri'ne katılmıştır. Bu dönemde Sultan II. Mahmud Osmanlı tahtının sahibidir. Katıldığı derslerin tamamında muhatap olarak bulunmuştur.

H. 1237 ile H. 1253 yılları arasındaki 17 yıl boyunca her yıl yapılan Huzur Dersleri'nin farklı meclislerinde iki Karşlı âlim birlikte bulunmuştur. Bunlar Karşlı Muhammed Efendizade Muhammed Cemaleddin Efendi ile Karşlı Mahmud Efendi'dir. 1235 ile 1236 yıllarında derslere katılan tek Karşlı âlim Karşlı Muhammed Efendizade Muhammed Cemaleddin Efendi iken sonraki 17 yılda mezkur iki Karşlı âlim bu derslere

⁵⁵ Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, II/391.

⁵⁶ Mardin, *a.g.e.*, I/200-266.

farklı meclislerde birlikte katılmıştır.⁵⁷ H. 1254'ten h. 1267'ye kadar ise Karşı Mahmud Efendi derslere devam ederken Karşı Muhammed Efendizade Muhammed Cemaleddin Efendi katılanlar arasında görülmemektedir. Vefat tarihine henüz 7 yıl olmasına rağmen derslere devam etmemesi İstanbul dışında başka bir görev ile vazifelendirildiğini düşündürmektedir.

Sonuç

İslam devlet kültüründe eski bir gelenek olan muhadarânın bir devamı olarak ifâ edilen mûtaad tefsir derslerinin Osmanlı İmparatorluğu döneminde de padişah ve sadrazamlar tarafından yaptırıldığı bilinen bir husustur. III. Mustafa bu dersleri muayyen kurallara bağlayarak sistemli hale getirmiş, kişiye bağlı bir uygulamadan çıkararak devletin resmî ve sürekli bir uygulaması haline getirmiştir. İlki h. 1172'de yapılan ve son Halife Abdülmecid döneminde nihayete eren bu dersler *Huzûr-u Humâyûn Dersleri* ya da *Huzur Dersleri* olarak tesmiye edilmiştir.

Huzur Dersleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun ilme verdiği önemin bir tezahürüdür. Padişahların dahi katılmak zorunda oldukları ve diz çökerek dinledikleri bu dersler, İstanbul'da bulunan en meşhur ve bilgili İslam âlimlerinin tam bir fikrî hürriyet içerisinde tefsir dersi müzakere ettikleri, zaman zaman münazarada buldukları ilmî bir mübahese keyfiyetindeydi . Bu derslerde Kadı Beyzavî'nin tefsiri takip edilse de özellikle soru-cevap kısmında dil, kelam, hadis gibi farklı alanlardaki tartışmalara da temas edilmiştir.

Padişahın ve ilim ehli olmayan bazı dinleyicilerin de katılıyor olması, bu derslerin tefsir ilmindeki müşküllerin izale edildiği ve tüm tefsirciler için ortak hüküm koyan en yüksek ilmî müzakere meclisi olmasını engellemiştir. Çünkü vaaz ve nasihat maslahatı bu sohbetleri yukarıdaki amaçtan uzaklaştırmıştır. Bu derslerin içeriğinin kaydedilmiş olmasına rağmen halkın hatta diğer ulemanın dahi istifadesine açılmamış olması ve yaygınlaşmaması derslerin tesir alanını sınırlamıştır.

Yükselme döneminden itibaren İstanbul İslam âleminin sadece siyasi başkenti değil aynı zamanda en önemli ilim merkezi haline de gelmiştir. Dünyanın farklı coğrafyalarındaki meşhur âlimler İstanbul'a gelerek pâyitahtın, bir ilim şehri haline gelmesine vesile olmuşlardır. Anadolu'nun farklı vilayetlerinde ve kazalarında ilmî kabiliyete namzet kişiler İstanbul'a gelerek buradaki medreselerde öncelikle ilimlerini inkişaf ettirmişler akabinde bu medreselerde tedris faaliyetinde bulunmuşlardır. Huzur Derslerine katılabilmek için İstanbul'daki medreselerde müderris olma şartının mevcudiyeti ulema sınıfı için İstanbul'un cazibesini arttıran bir faktördü. Anadolu'nun ve Osmanlı coğrafyasının farklı bölgelerinden gelen âlimler memleketlerinin nisbelerini kullanmışlardır.

Bu çalışmada yaklaşık 165 yıl süren Huzur Derslerinde Karsî nisbesine sahip ve Karşı olarak bilinen âlimler tespit edilmeye çalışılmıştır. Mevcut kayıtları ilmî titizlik içerisinde bir araya getiren, sınıflandıran ve listeler halinde katılımcıları tespit eden Ebu'l-Ulâ Mardin'in eserinden istifade edilmiştir. Buna göre Huzur Dersleri'ne biri mukarrir dördü muhatap olmak üzere beş Karşı âlimin katıldığı tespit edilmiştir.

⁵⁷ Mardin, a.g.e, I/209-266.

H. 1192’de Karşlı Muhammed Efendi’nin mukarrir olarak bu derslere katıldığı görülmüştür. Muhatap olarak derslere katılanlar ise Karşlı Osman Efendi, Karşlı Mehmed Efendi, Karşlı Seyyid Mahmud Efendi ve Karşlı Muhammed Efendizade Muhammed Cemaleddin Efendi’dir.

Karşlı Mehmed Efendi ile Karşlı Esseyyid Osman Efendi aynı dönemde yaşayan iki Karşlı âlimdir. H. 1205’teki Huzur Derslerinin aynı meclisinde bu iki âlim beraber vazifelendirilmiştir. O dönemde böyle seçkin bir ilim meclisine iki Karşlı âlimin aynı anda davet edilmesi Kars’ın ve Karşlıların ilim ile ilişkilerine dair belli bir kanaat vermektedir.

H. 1237-1267 tarihleri arasında tam 30 yıl Huzur Derslerinde muhataplık yapan Karşlı Seyyid Mahmud Efendi’nin bu önemli göreve layık görülmesi elbette ilmî vukûfiyetini ispat etmektedir. Yenişehir Kadılığı’na atanmasına kadar bu görevi layıkıyla ifa etmiştir.

Karşlı Muhammed Efendizade Muhammed Cemaleddin Efendi hem bir âlim, hem şair hem musahhihdi. Çok yönlü bir âlim olan Cemaleddin Efendi 19 yıl boyunca muhataplık vazifesini yürütmüştür. H. 1237 ile h. 1253 tarihleri arasında Karşlı Mahmud Efendi ile birlikte aynı Ramazan Huzur Dersleri’nde farklı meclislerde muhatap olarak huzûr-u humayûnda bulunmuştur.

Kars coğrafi olarak İstanbul’a çok uzak olmasına rağmen ilimde vukufiyet kesbeden Karşlı âlimler ilim alanında bu uzaklığın olumsuzluğunu tersine çevirmişlerdir. Karşlı âlimlerin başlangıç seviyesindeki ilim tahsillerini muhtemelen Kars’ta yapmış olmaları, o dönemlerde Kars’taki ilmî tedrisatın seviyesini göstermesi açısından önem arz etmektedir.

Kaynakça

- Atâ, Ahmed Tayyârzâde, *Tarih*, I-V, İstanbul, h. 1293.
- el-Buhârî, Muhammed b. İsmail, *Sahih*, thk. Muhammed b. Zuheyr b. Nâsır en-Nâsır, Dâr Tavkı’n-Necât, I-IX, 1422.
- Celep, Halil, “Risâle-i Nakşibendiyye Eseri Bağlamında Dâvûd-İ Karsî’nin Tasavvuf Anlayışı”, *Dâvûd-i Karsî Sempozyumu Tebliğler Kitabı*, Kars, 2017, s. 20-28.
- Cengiz, Ercan, “Osmanlı Devletinde Ruûs Sınav Sistemi Bağlamında Dâvûd-İ Karsî’nin “Risâle Fî Tafsîli Ma Hasale Mine’s-Su’al Ve’l-Cevâb Fî’l-İmtihân” Adlı Risalesinin Değerlendirilmesi”, *Dâvûd-i Karsî Sempozyumu Tebliğler Kitabı*, Kars, 2017, s. 32-47.
- Doğan, Hüseyin, “Dâvud-i Karsî ve İtikâdî Görüşleri”, *Dâvûd-i Karsî Sempozyumu Tebliğler Kitabı*, Kars, 2017, s. 91-102.
- Çalık, Bünyamin, “Dâvûd-i Karsî’nin Hayatı, Eserleri, İlmi Şahsiyeti ve Hukukçu Kimliği”, *Dâvûd-i Karsî Sempozyumu Tebliğler Kitabı*, Kars, 2017, s. 9-19.
- Çiftçi, Hasan, *Şeyh Ebü’l-Hasan-i Harakânî, (Hayatı, Çevresi, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri) Nûru’l-‘Ulûm ve Münacatı (Çeviri-Açıklama-Metin)*, Şehit Ebu’l-Hasan Harakânî Derneği Yay., Ankara, 2004.
- Eliaçık, Muhittin, “Tayyârzâde Ahmed Atâ’nın Bir Baytarnâme Tercümesi”, *Mavi Atlas Gümüşhane Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Güz 2013.

- Emin, Mehmed, “Huzur-i Hümayun Dersleri”, *Sebilü'r-Reşad*, İstanbul, 26 Haziran 1335, cilt: XVII, sayı: 425-6.
- Ertürk, Volkan, “XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Sultanlarının Bir Eğlenme Ve Dinlenme Mekânı Olarak Tersane Bahçesi”, *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, Eylül 2013, Yıl 6, Sayı XV, ss. 91-125.
- Gök, Bilal, “Ebu'l-Hasan Harakânî'de Peygamber Sevgisi”, *Harakânî Dergisi*, C:1, S:1, Kars, 2014, s. 49-74.
- Gözler, Kemal, *Hukuka Giriş*, Ekin Yayınları, Bursa, 2008.
- Hira, Ayhan, “Ebu'l-Hasan el-Harakânî'de Civanmertlik”, *II. Uluslararası Harakani Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Kars, 2013.
- _____, “Ebu'l-Hasan el-Harakani'nin Tasavvuf Anlayışında Fenâ Kavramı”, *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl: 1, Sayı: 1, s. 169-185.
- _____, “Dâvûd-i Karsî'nin “el-Mev'izatü'l-Hasenetü ve'n-Nasihatü'l-Azîmetü” Adlı Risalesinde Niyet-İbadet İlişkisi”, *Dâvûd-i Karsî Sempozyumu Tebliğler Kitabı*, Kars, 2017, s. 310-319.
- Hulvî, Mahmud Celâleddin, *Lemezât-ı Hulviyye ez-Lemezât-ı Ulviyye*, Süleymaniye Kütüphanesi, No:1894, v. 126.
- İmamoğlu, Abdullah Taha, “Bir Asır Sonra Dâvûd-İ Karsî'nin Hadis Usulü Şerhini Okutmak: Babakaleli Ahmed Abdülaziz Efendi Ve Mukarribu't-Talibin Adlı Tercümesi”, *Dâvûd-i Karsî Sempozyumu Tebliğler Kitabı*, Kars, 2017, s. 261-267.
- Işık, Ayhan, “Son Dönem Huzur Dersi Mukarriblerinden Mustafa Şükrü Efendi”, *Din ve Hayat*, TDV, S:5, İstanbul, 2008.
- İpşirli, Mehmet, “Ramazanda Huzur Dersleri”, *Din ve Hayat*, TDV, 2008.
- _____, “Hasan Kafi el-Akhisarî ve Devlet Düzenine Ait Eseri: Usûlü'l hikem fi Nizami'l-âlem”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı 10-11.
- _____, “Huzur Dersleri”, *DİA*, İstanbul, 1998; XVIII/441-444.
- _____, “Osmanlı İlimiye Mesleği Hakkında Gözlemler (XVI-XVII. Asırlar)”, *Osmanlı Araştırmaları*, S: VII-VIII, İstanbul, 1988.
- İzgi, Cevat, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, I-II, İstanbul, 1997.
- Kalın, Mehmet Fatih, “Dâvûd-i Karsî'nin “İman Ve İslâm Risalesi”Nin Değerlendirilmesi”, *Dâvûd-i Karsî Sempozyumu Tebliğler Kitabı*, Kars, 2017, s. 376-385.
- Kantarıcı, Şenol, *Nûru'l-Ûlum*, Ebû'l Hasan Harakânî Derneği, Kars, 1997.
- Kara, “İslam Geleneğinde Ümera Huzurundaki Bilimsel Toplantıların Osmanlıcası: Huzur Dersleri”, *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları II* içinde, Edt. Bilal Gökçir, Necdet Yılmaz, Ömer Kara, Muhammed Abay, Necmettin Gökçir, İlim Yayma Vakfı Yayınları, I-II, İstanbul, 2011.
- Kartal, Alparslan, “Ebu'l Hasan Harakani'nin Peygamber Tasavvuru”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Bahar, Sayı: 15, 2015, s.161-175.
- _____, “Dâvûd-i Karsî'nin(Ö. 1169/1756) Şerhu Alâ Usûli'l-Hadîs'i Üzerine Yazılan Haşiyeler”, *Dâvûd-i Karsî Sempozyumu Tebliğler Kitabı*, Kars, 2017, s. 167-174.
- Kırzioğlu, M. Fahrettin, *Kars Tarihi*, Işıl Matbaası, İstanbul, 1953.

- Koçi Bey, *Risale*, Yay. A.K. Aksüt, İstanbul, 1939.
- Lütfi Efendi, Ahmed, *Lütfi Tarihi*, Matbaâ-i Âmire, İstanbul, h. 1292.
- Mardin, Ebu'l-Ûlâ, *Huzur Dersleri*, I-III, DİB Yayınları, Ankara, 2017.
- Mustafa Sabri Efendi, *Beyanülhâk Mecmuası*, S:2, 16 Ramazan 1326.
- Müslim, ibn el-Haccâc en-Neysâbûrî, *Sahih*, thk. Mhammed Fuâd Abdulkakî, Dâu İhyait-Turasi'l-Arabî, I-IV, Beyrut.
- Omay, Semiha, *Huzur Dersleri ile İlgili Konuşmalar*, İstanbul, 1965.
- Öztürk, Mustafa, *Osmanlı Tefsir Kültürüne Panoramik Bir Bakış*, Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları (13. yy-18. yy), İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, İstanbul 2-6 Ağustos 2010.
- Özbilgen, Erol, "Huzur Dersleri", Osmanlı Ansiklopedisi, İz Yayıncılık, İstanbul, 1996.
- Öztürk, Osman, "Ramazan Mubahaseleri Huzur Dersleri", *DİB Dergisi*, C.10, S. 112-113, Ankara, 1971, s.331-333.
- Pakalın, Mehmed Zeki, "Huzur-i Hümayun Dersleri", *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*, 29 Haziran 1918.
- _____, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Milli Eğitim Bakanlığı Devlet Kitapları, 1971.
- Sakaoğlu, Necdet, "Biniş", İstanbul Ansiklopedisi, I-VIII, İstanbul, 1994.
- Süreyya, Mehmed, *Sicill-i Osmanî*, hz. Nuri Akbayar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996.
- Şener, Habib, "Dâvûd-i Karsî'nin "Risâle fi Beyâni Sıfâtillahi Teâlâ" Adlı Risâlesi Bağlamında Düşünce Tarihindeki Cevher ve Araz Kavramları Üzerine Bir Değerlendirme", *Dâvûd-i Karsî Sempozyumu Tebliğler Kitabı*, Kars, 2017, s. 363-375.
- Temizer, Aydın, "Osmanlıda Huzur Dersi Örnekleri Tahlil Ve Tenkitli Tefsir Metni Neşirleri II", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: XVII, Sayı: 31 Haziran 2015.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, Ankara, 1965.
- _____, "Huzur Dersleri", Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı, Ankara, 1965.
- Ünver, Süheyl, *Bir Ramazan Binbir İstanbul*, Kitabevi, İstanbul, 1997.
- Yanyalı, Hacı Ömer Lütfi Efendi, *Huzur Dersleri*, Topkapı Sarayı Kütüphanesi, III. Ahmed Kitaplığı, nr. 3525, vr. 7b-11a
- Yazıcı, Hüseyin, "Muhâdarat", DİA, İstanbul, 2005.
- <http://www.yazmalar.gov.tr/basit-arama/sayfa/27?q=Kars%C3%AE>